International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

लोकसाहित्य व लोकसंस्कृती क्षेत्रातील नवदृष्टिकोन

प्रो. डॉ. राहुल राजाराम हांडे[1], कु. अश्विनी चंद्रकांत ढोरे[2]

[1]*मार्गदर्शक, संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज.मालपाणी वाणिज्य, ब.ना. सारडा विज्ञान स्वायत्त महाविद्यालय, संगमनेर*

[2]*अभ्यासक, संशोधक विद्यार्थी राजगुरुनगर, पुणे*

Corresponding Author – प्रो. डॉ. राहुल राजाराम हांडे

DOI - 10.5281/zenodo.20580075

प्रस्तावना:

आपण ज्या संस्कृतीत राहतो ती एक आपली मानवी संस्कृती असते. लोकसंस्कृती ही लोकांच्या जीवन जगण्यातून नैसर्गिकपणे अविष्कारत असते, अशा लोकाचारातून आपणाला ज्ञान मिळत असते एका पिढीने दुसऱ्या पीढीला दिलेला शाब्द आणि शारीर घट्नातुन लोकसाहित्याची निर्मीती होत असते" "लोकसाहित्य" हा समाज संस्कृतीचा प्रकट धर्म आहे" भारतीय परंपरा आणि संस्कृती या दृष्टीने लोकसाहित्याचे साहित्याचे स्थान उच्च आहे. लोकसाहित्य ही समाज प्रेरक व संस्कृतीवर्धक गाथा आहे. लोकसाहित्याचे स्वरूप पाहता लोकसाहित्य हे वेद, श्रुति-स्मृती, गाथा संहिता, शास्त्र - इतिहास आदींच्या अग्रभागी असलेले अक्षर वाङ्मय असल्याचे लक्षात येते. लोकसाहित्यातुन उदात्त आणि चिरंतन जीवन आणि सांस्कृतिक मूल्याचे दर्शन घडते

लोकसाहित्य व लोकसंस्कृती : संकल्पना:

लोकसाहित्य हा लोकसंस्कृतीचा अविष्कार असतो, या अविष्काराला पारंपारिक लोकजीवनाचे संदर्भ असतात. लोकसाहित्य म्हणजे लोकांनी निर्माण केलेले आणि मौखिक परंपरेने पिढ्यानपिढ्या प्रसारित झालेले साहित्य होय. यात -लोककथा, लोकगीते, ओव्या, म्हणी, उखाणे भारुड, गोंधळ कीर्तन इ. प्रकारांचा समावेश होतो. लोकसंस्कृती म्हणजे समाजातील लोकांच्या जीवनपद्धती,श्रद्धा ,प्रथा, लोककला आणि परंपरा यांचा एकत्रित समुच्चय होय. लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीचे भाषिक आणि कलात्मक रुप मानले जाते.त्यामुळे लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती यांचा अभ्यास एकमेकाशी घट्टपणे संबधित आहे. लोकसाहित्यातून लोकसमुहाच्या इच्छा ,आकांक्षा, हर्षामर्ष, सुखदुःखे, जीवनादर्श जीवनमुल्ये इ.चे लोकसमुहाला दर्शन घडत असते . लोकसमुह आपले हे सांस्कृतिक संचित आपल्या स्मृतिपटलावर कोरून ठेवत असतो. आणि मौखिक शब्दरुपाने, नृत्याभिनय 'नाट्याभिनय आदि हावभावाभिष्काराने पुढील पिढीकडे संक्रमित करीत असतो, लोकसाहित्य विशारद दुर्गाबाई भागवत लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे संस्कृतीच्या अभिसरणाचा अभ्यास आहे म्हणतात.

लोकसाहित्य आणि समाजजीवन:

लोकसाहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब मानले जाते. लोकांच्या भावना, विचार, जीवनमूल्ये आणि अनुभव

लोकसाहित्यातून व्यक्त होतात. लोककथा आणि लोकगीते यांमधून समाजातील नैतिक मूल्ये, सामाजिक नियम आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचे दर्शन घडते.

ग्रामीण समाजात लोकसाहित्याचे विशेष महत्त्व आहे. शेती, पावसाळा, सण-उत्सव, विवाह, जन्म यांसारख्या प्रसंगांमध्ये विविध लोकगीते आणि परंपरा पाळल्या जातात. यामुळे लोकसाहित्य हे लोकांच्या दैनंदिन जीवनाशी घट्टपणे जोडलेले आहे.

लोकसाहित्य समाजामध्ये एकात्मता निर्माण करण्याचे कार्यही करते. सामूहिक सण, नृत्य, गाणी आणि कथा यांमुळे लोकांमध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण होते.

लोकसाहित्य आणि आधुनिक काळ:

आधुनिक काळात नागरीकरण, तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरण यांमुळे लोकजीवनात मोठे बदल झाले आहेत. या बदलांचा परिणाम लोकसाहित्यावरही दिसून येतो. अनेक पारंपरिक लोककला आणि लोकपरंपरा हळूहळू लोप पावत आहेत.

तथापि, डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे लोकसाहित्य जतन करण्यासाठी नवे मार्ग उपलब्ध झाले आहेत. ऑडिओ-व्हिडिओ रेकॉर्डिंग, डिजिटल संग्रहालये आणि ऑनलाइन माध्यमांच्या साहाय्याने लोकपरंपरा नोंदवून ठेवता येतात. त्यामुळे लोकसाहित्याचा प्रसार जागतिक स्तरावर होण्यास मदत होते.

लोकसाहित्य संशोधनातील पद्धती:

लोकसाहित्य संशोधनामध्ये विविध पद्धतींचा वापर केला जातो. पारंपरिक काळात संशोधक मुख्यतः मौखिक परंपरेतून माहिती गोळा करत असत; परंतु आधुनिक काळात संशोधन अधिक वैज्ञानिक व पद्धतशीर झाले आहे.

१. संकलन पद्धती:

या पद्धतीमध्ये लोकसाहित्याचे विविध प्रकार प्रत्यक्ष लोकांकडून गोळा केले जातात. गावोगावी जाऊन लोककथा, लोकगीते, म्हणी, उखाणे, ओव्या इत्यादींचे संकलन केले जाते. ही पद्धत लोकसाहित्य जतन करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

२. क्षेत्रीय अभ्यास पद्धती:

संशोधक प्रत्यक्ष ग्रामीण किंवा आदिवासी भागात जाऊन लोकांच्या जीवनशैलीचा अभ्यास करतात. त्यांचे सण, उत्सव, परंपरा, श्रद्धा आणि लोककला यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला जातो. यामुळे लोकजीवनाचे वास्तव स्वरूप अधिक स्पष्ट होते.

३. तुलनात्मक पद्धती:

लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना विविध प्रदेशांतील लोकसाहित्याची तुलना केली जाते. यामुळे वेगवेगळ्या संस्कृतींमधील साम्य व भिन्नता समजून घेता येते.

४. ऐतिहासिक पद्धती:

या पद्धतीमध्ये लोकसाहित्याच्या उगमाचा आणि त्याच्या विकासाचा इतिहास शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. लोकसाहित्याच्या माध्यमातून समाजाच्या भूतकाळातील जीवनपद्धती, श्रद्धा आणि संस्कृतीचा अभ्यास करता येतो.

लोकसाहित्य संशोधनाची पारंपारिक पद्धत:

लोकसाहित्य संशोधन ही एक पारंपरिक पध्दती आहे, जी मौखिक परंपरेतून चालत आलेल्या लोककथा, लोकगीते, म्हणी, उखाणे आणि लोककलांचा अभ्यास करते.

लोकसाहित्याचा शोध घेण्यासाठी ग्रामीण किंवा आदिवासी भागात प्रत्यक्ष जाऊन्, लोकांशी संवाद साधून ही माहिती गोळा केली जाते, पिढ्यानपिढ्या तोंडी चालत

आलेले साहित्य, गाणी, कथा रेकॉर्ड करणे किंवा लिहुन घेणे ही या पध्दतीची वैशिष्टय आहे.

लोकसाहित्य संशोधनातील नवदृष्टीकोन:

१. आंतरशाखीय दृष्टिकोन:

आधुनिक काळात लोकसाहित्याचा अभ्यास विविध शाखांशी जोडून केला जातो. समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, इतिहास, भाषाशास्त्र आणि संस्कृती अभ्यास यांच्या साहाय्याने लोकसाहित्याचे विश्लेषण केले जाते. त्यामुळे लोकजीवनातील सामाजिक रचना, आर्थिक परिस्थिती आणि सांस्कृतिक मूल्ये अधिक स्पष्टपणे समजतात.

२. सांस्कृतिक अभ्यास दृष्टिकोन:

सांस्कृतिक अभ्यासाच्या माध्यमातून लोकसाहित्याचा संबंध समाजातील सत्तासंबंध, सामाजिक स्तर आणि सांस्कृतिक ओळख यांच्याशी जोडून पाहिला जातो. लोककथा आणि लोकगीते समाजातील मूल्यव्यवस्था आणि विचारसरणी प्रतिबिंबित करतात.

३. स्त्रीवादी दृष्टिकोन:

लोकसाहित्यामध्ये स्त्रियांचे अनुभव, भावना आणि सामाजिक स्थान यांचे प्रतिबिंब दिसून येते. ओव्या, लोरी आणि विवाहगीते यामधून स्त्रियांचे जीवन, कष्ट आणि भावविश्व व्यक्त होते. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून या साहित्याचा अभ्यास केल्यास समाजातील लिंगभेद आणि स्त्रियांची भूमिका स्पष्ट होते.

४. पर्यावरणीय दृष्टिकोन:

लोकसंस्कृतीचा निसर्गाशी घनिष्ठ संबंध आहे. शेती, पाऊस, नद्या, पर्वत, प्राणी-पक्षी यांचा उल्लेख लोकसाहित्यात वारंवार आढळतो. त्यामुळे लोकसाहित्याचा अभ्यास पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून केल्यास मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध स्पष्ट होतात.

५. क्षेत्रीय संशोधन:

आधुनिक लोकसाहित्य संशोधनात प्रत्यक्ष क्षेत्रीय अभ्यासाला महत्त्व दिले जाते. संशोधक गावात जाऊन लोकांशी संवाद साधतात, त्यांच्या परंपरा आणि अनुभव नोंदवतात. या पद्धतीमुळे लोकजीवनाचे वास्तव स्वरूप समजण्यास मदत होते.

६. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर:

आजच्या काळात डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे लोकसाहित्याचे जतन आणि प्रसार अधिक प्रभावीपणे करता येतो. ऑडिओ-व्हिडिओ रेकॉर्डिंग, डिजिटल संग्रहालये आणि ऑनलाइन डेटाबेस यांच्या साहाय्याने लोकपरंपरा जतन केल्या जात आहेत. त्यामुळे संशोधनाला नवे आयाम प्राप्त झाले आहेत.

विश्लेषणात्मक आणि चिकित्सक दृष्टिकोन: यामध्ये लोककथा, गीते, आणि म्हणींमधील अर्थाचा शोध घेणे, आणि त्यामागील सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ तपासणे.

आंतरविद्याशाखीय अभ्यास: यामध्ये लोकसाहित्याकडे केवळ वाङ्मय म्हणून न पाहता समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि इतिहास अशा विविध शास्त्रांच्या नजरेतून अभ्यास करणे.

संस्कृती संवर्धन दृष्टिकोन: यामध्ये निसर्गाशी संवाद साधणाऱ्या ग्रामीण व आदिवासी जीवनातील लोककला (नृत्य, नाट्य, संगीत) जतन करणे.

भाषिक संशोधन: यामध्ये मराठी बोलीभाषा, शब्दसंपदा आणि मौखिक परंपरेतील भाषिक बदलांचा अभ्यास करणे.

ऐतिहासिक-तुलनात्मक दृष्टिकोन: यामध्ये लोकसाहित्याच्या उगम आणि विकासाचा मागोवा घेत इतर संस्कृतींशी तुलना करणे.

वैज्ञानिक संकलन: यामध्ये सरोजिनी बाबर यांनी केलेल्या संकलनाप्रमाणे, लोकसाहित्य मूळ स्वरूपात टिपून त्याचे संपादन करणे.

संशोधनातील प्रमुख दिशा: यामध्ये लोककलांचे प्रयोगात्मक रूप, प्रयोगात्म लोककलेतील (उदा. पोवाडा, भारूड) कलात्मक घटकांचा अभ्यास

श्रमसंस्कृतीचे प्रतीक: यामध्ये लोकसाहित्यातून श्रमिकांच्या जगण्याचे दर्शन.

आधुनिकता आणि परंपरा: यामध्ये परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समतोल साधत अभ्यास करणे

थोडक्यात, मराठी लोकसाहित्य संशोधन हे आता केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून मानवी संस्कृतीचा गाभा समजून घेण्याचे एक महत्त्वाचे शास्त्र बनले आहे.

प्रयोगात्मक लोककला ही संज्ञा नागरीकरण न झालेल्या आदिवासी आणि ग्रामीण जीवनातील कलेसाठी योजिली जाते. निसर्गाशी संवाद साधीत जगणाऱ्या लोकसमूहांचे दैनंदिन जीवनाशी संबंधित आहे.

लोकसाहित्य संशोधनातील नवीन दृष्टिकोन आणि त्यांचे महत्त्व:

लोकबंधात्मक समीक्षा : लोककला केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती एका विशिष्ट समूहाच्या जीवनाशी निगडित असते.

आंतरविद्याशाखीय अभ्यास : लोकसाहित्याचा अभ्यास केवळ साहित्याच्या अंगाने न करता, तो इतिहास, मानववंशशास्त्र आणि समाजशास्त्राच्या चौकटीतून करणे

मौखिक परंपरेचे महत्त्व: लिखित साहित्याइतकेच किंवा त्याहून अधिक महत्त्व मौखिक परंपरेला (गीते, कथा, म्हणी) देणे, कारण ती समाजजीवनाचे खरे प्रतिबिंब असते.

सांस्कृतिक अन्वयार्थ: लोकसाहित्यातून समाजाचे विश्वास, चालीरीती आणि मूल्ये समजून घेणे, ज्यामुळे प्राचीन परंपरा व संस्कृतीचे जतन होते

स्त्रीवादी व दलित दृष्टिकोन: लोकगीते आणि कथांमधून स्त्रिया व शोषित वर्गाच्या वेदना आणि संघर्षाचा अभ्यास करणे, जो आता नवीन संशोधनात केंद्रस्थानी आहे.

- लोकसाहित्य संशोधनातील नवदृष्टीकोनांचे पुढील फायदे दिसून येतात –
- लोकजीवनाचा व्यापक आणि सखोल अभ्यास करता येतो.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल समजण्यास मदत होते.
- लोकपरंपरांचे जतन आणि संवर्धन शक्य होते.
- स्थानिक संस्कृतीला जागतिक स्तरावर ओळख मिळते.
- संशोधन अधिक वैज्ञानिक आणि समकालीन बनते.

निष्कर्ष:

लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती संशोधन हे सतत विकसित होत असलेले क्षेत्र आहे. पारंपरिक संकलनात्मक पद्धतींपासून आधुनिक आंतरशाखीय आणि डिजिटल पद्धतींपर्यंत संशोधनाचा प्रवास झाला आहे. स्त्रीवादी, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनांमुळे लोकसाहित्याचा अभ्यास अधिक व्यापक झाला आहे.

त्यामुळे लोकसाहित्य केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे आणि लोकजीवनाचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज आहे. लोकसाहित्य संशोधनामुळे समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचा अभ्यास करता येतो. लोकजीवनातील परंपरा, श्रद्धा, मूल्ये आणि जीवनपद्धती समजून घेण्यास मदत होते.लोकपरंपरांचे जतन व संवर्धन होते.लोकसंस्कृतीचा इतिहास समजून घेता येतो.सामाजिक बदलांचा अभ्यास करता येतो.

लोकभाषा आणि बोलीभाषांचा विकास समजतो.स्थानिक संस्कृतीला व्यापक ओळख मिळते.आधुनिक संशोधन पद्धतींच्या साहाय्याने या क्षेत्राचा अभ्यास अधिक सखोल आणि व्यापक होऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथ:

१. प्रभाकर मांडे : लोकसाहित्याचे स्वरूप, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद १९७८
२. दुर्गा भागवत : (संपा.) राजारामशास्त्री भागवत यांचे निवडक लेख, खंड ५वा, लेखसंग्रह दुसरा, वरदा बुक्स, मुंबई १९७९
३. दुर्गा भागवत : लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा बुक्स, पुणे (दुसरी आवृत्ती) १९७७
४. प्रभाकर मांडे:लोकसाहित्याचे अंतः प्रवाह, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९७५
५. विश्वनाथ शिंदे: लोकसाहित्यमीमांसा (भाग पहिला), स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे १९९८
६. तारा भवाळकर:'लोकसाहित्याचा क्षेत्रीय अभ्यास' भाषा व साहित्यः संशोधन - खंड दुसरा, (संपा.) डॉ. वसंत जोशी, डॉ. गं.ना. जोगळेकर, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे १९९५
७. गो.मा. पवार:मराठी संशोधन : सद्यः स्थिती व दिशा, 'भाषा व साहित्य संशोधन'
८. गंगाधर मोरजे:'लोकसाहित्यकला अभ्यासः स्वरूप व पद्धती' भाषा व साहित्य संशोधन : खंड दुसरा